THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

NUTQIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK ASOSLARI

OMONOVA SHAHNOZA ABDULLAYEVNA

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali, “Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim metodikasi” kafedrasi magistranti.

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada o'quvchilar va bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik hamda pedagogik omillari chuqur tahlil qilingan. Nutq va tafakkurning uzviy bog'liqligi, kognitiv rivojlanish hamda emotsional intellektning muloqot jarayoniga ta'siri J. Piaje va L.S. Vigotskiy kabi psixolog olimlarning nazariyalari asosida yoritilgan. Shuningdek, maqolada an'anaviy yondashuvlardan voz kechgan holda, zamonaviy kollaborativ (hamkorlikka asoslangan) ta'lim modeli, guruhli munozaralar va interfaol metodlarning shaxs nutqiy salohiyatini ro'yobga chiqarishdagi o'rni va ahamiyati ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: nutqiy ko'nikmalar, psixologik omillar, pedagogik asoslar, kollaborativ ta'lim, kommunikativ kompetensiya, muloqot madaniyati, emotsional intellekt, kognitiv rivojlanish, interfaol metodlar.

Zamonaviy ta’lim tizimining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri – jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladigan, mustaqil va tanqidiy fikrlaydigan, muloqotga erkin kirisha oladigan barkamol shaxsni tarbiyalashdir. Bu jarayonda shaxsning nutqiy ko‘nikmalari markaziy o‘rinni egallaydi. Nutq faqatgina axborot almashish vositasi emas, balki inson tafakkuri, uning hissiyoti, irodasi va ijtimoiy-madaniy qiyofasini ifodalovchi eng muhim ko‘zgudir.

Xususan, ta’lim muassasalarida, ayniqsa, boshlang‘ich ta'lim bosqichida o‘quvchilarning nutqiy salohiyatini shakllantirish shunchaki til qoidalarini o‘rgatish bilan cheklanmaydi, balki chuqur psixologik va pedagogik qonuniyatlarga asoslangan murakkab kompleks yondashuvni talab etadi [1]. O‘quvchilarning

og‘zaki va yozma nutqini, ifodali so‘zlash va tinglash madaniyatini rivojlantirish – pedagogika va psixologiya fanlarining hamkorlikdagi eng dolzarb tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Psixologik nuqtai nazardan, nutq va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, bir-birini taqozo etadigan jarayonlardir. Mashhur psixolog Jan Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bolalarda nutqning shakllanishi ularning intellektual rivojlanishining bevosita in’ikosi hisoblanadi [3]. Piaje o‘z tadqiqotlarida tilni o‘zlashtirish kognitiv tayyorgarlik darajasiga bog‘liqligini, bola ma’lum bir intellektual bosqichga yetmasdan turib, uning nutqiy imkoniyatlari ham cheklangan holda qolishini ilmiy asoslab bergan. Shu bilan birga, L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi va uning "yaqin rivojlanish zonasi" (zone of proximal development) konsepsiyasi nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda ijtimoiy muhit va hamkorlikning qanchalik muhimligini ko‘rsatadi.

Vigotskiyga ko‘ra, o‘quvchi hozirgi vaqtda mustaqil ravishda bajara olmaydigan nutqiy va kognitiv vazifalarni o‘qituvchi yoki bilimliroq tengdoshlari ko‘magida muvaffaqiyatli amalga oshirishi mumkin, bu esa pedagogdan dars jarayonida to‘g‘ri muloqot muhitini (kollaboratsiyani) yaratishni talab etadi [4].

Pedagogik jihatdan esa, nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish bevosita ta'lim muhiti, o‘qituvchining kasbiy mahorati, darsda qo‘llaniladigan metod va didaktik vositalarga bog‘liqdir [2]. Zamonaviy pedagogikada o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol muloqotchiga aylantirish uchun ijtimoiy-emotsional ta'lim (SEL) dasturlari va kollaborativ yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. M.A. Bracket tomonidan ishlab chiqilgan "RULER" yondashuvi bunga yorqin misol bo‘la oladi; ushbu dastur o‘quvchilarda emotsiyalarni tan olish, tushunish, ifodalash va boshqarishni o‘rgatish orqali ularning nutqiy-kommunikativ madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi [5]. Shuningdek, J.A. Durlakning tadqiqotlari ham hamkorlikka asoslangan pedagogik usullar o‘quvchilarning empatiya, muammoni

hal qilish va nutqiy ifodalash qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishini tasdiqlagan.

Nutq inson psixikasining eng murakkab, serqirra va dinamik jarayonlaridan biri bo'lib, uning shakllanishi hamda yuksalishi bevosita shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy holati bilan uzviy bog'liqdir. Psixologik nuqtai nazardan, o'quvchining ichki ruhiy holati, jumladan, o'ziga bo'lgan ishonchi, atrof-muhitga moslashuvchanligi, xotira barqarorligi va stressga chidamliligi uning og'zaki va yozma muloqotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ruhiy jihatdan erkin, xotirjam va qulay muhitda bolaning nutqi ravon, mantiqiy izchil va ta'sirchan bo'ladi. Aksincha, psixologik to'siqlar, qo'rquv, haddan tashqari tortinchoqlik, jamoat oldida gapirishdan hayiqish (glossofobiya) va ishonchsizlik nutqiy ifodaning buzilishiga, so'z boyligining passivlashuviga, fikrning tez-tez uzilishi va umuman muloqotdan qochishga olib keladi. Psixolog olimlarning ta'kidlashicha, bolaning temperament xususiyatlari – uning flegmatik, xolerik, introvert yoki ekstrovert ekanligi ham axborotni nutq orqali uzatish tezligi, emotsionalligi va uslubini belgilab beradi. Shu bois, ta'lim muassasalarida emotsional intellektni qasddan rivojlantirish, o'quvchilarning o'z tuyg'ularini boshqara olishini ta'minlash hamda dars jarayonida hech bir bosimsiz, pedagogik-psixologik qulay muhit yaratish nutqiy ko'nikmalarni takomillashtirishning eng muhim va birlamchi fundamental asosi hisoblanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan olib qaraganda, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol, uzluksiz hamda konstruktiv muloqotga (kommunikatsiyaga) tayanadi. O'qituvchining dars jarayonidagi o'z nutqi o'quvchilar uchun tayyor andoza va eng asosiy namuna vazifasini o'taydi [6]. O'qituvchi o'z fikrini qanchalik aniq, mantiqiy boy, ifodali, me'yorida bayon etsa va intonatsiyadan o'rinli foydalansa, o'quvchilarda so'zlashuv va tinglash madaniyati ham shunchalik tez va sifatli shakllanadi. Pedagogik jarayon faqatgina yalang'och ma'lumot uzatishdan iborat quruq mexanik harakat emas, balki qalb, hissiyot va shaxsiy tafakkur almashinuvidir. O'qituvchining har bir murojaati, rag'batlantiruvchi

so'zlari, muammoli savol berish san'ati va o'quvchining har qanday javobiga nisbatan tolerant, adolatli munosabati unda erkin fikr bildirishga bo'lgan kuchli ichki motivatsiyani uyg'otadi. Ta'limda muloqotning to'g'ri tashkil etilishi, jumladan, pedagogik takt va empatiyaning muntazam qo'llanilishi o'quvchining ijtimoiy adaptatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, uning kommunikativ qobiliyatini yuksaltiradi.

Zamonaviy pedagogikada o'quvchilarning nutqiy salohiyatini ro'yobga chiqarishda ma'lumotni passiv yodlashga asoslangan eskicha, avtoritar yondashuvlardan voz kechilib, innovatsion hamda kollaborativ (hamkorlikka va jamoaviy ishlashga asoslangan) texnologiyalar amaliyotda tobora keng ko'lamda qo'llanilmoqda [7]. Kollaborativ ta'lim modeli o'quvchilarni jamoaviy ishlash, o'zaro tajriba va fikr almashish, kutilmagan vaziyatlarda paydo bo'lgan muammolarni birgalikda, qizg'in bahs-munozaralar orqali hal etishga butunlay yo'naltiradi [8]. Kichik guruhlarda qizg'in ishlash, "aqliy hujum", turli xil mantiqiy klaster metodlari, ta'limiy debat, rolli o'yinlar va amaliy ijodiy loyiha ishlari orqali o'quvchilar nafaqat o'z shaxsiy fikrini to'g'ri va dadil ifodalashni, balki sheriklarini sabr bilan faol tinglash, o'zga fikrni chetga surmasdan hurmat qilish va yakunda umumiy murosaga kelishni ham chuqur o'zlashtiradilar. Bu jarayonda o'quvchi tayyor axborotni shunchaki xotirasiga saqlab qoluvchi obyekt emas, balki bilimlarni mustaqil izlab topuvchi, ularni sintez va tahlil qiluvchi, shuningdek, topilgan xulosani nutq vositasida jamoa oldida himoya qiluvchi to'laqonli faol subyekt maqomiga ko'tariladi. Hamkorlikdagi muloqot o'quvchilarda tanqidiy va tahliliy fikrlashni, gap tuzishda sinonimlardan to'g'ri, boy va o'rinli foydalanishni hamda murakkab nutqiy-grammatik konstruksiyalarni amalda qo'llash malakasini uzil-kesil shakllantiradi.

Nutqiy ko'nikmalarni uzluksiz rivojlantirishning yana bir muhim amaliy pedagogik asosi – bu darslarda matn ustida ishlashning ilg'or, kognitiv metodikasi hamda zamonaviy ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) ijodiy, unumli foydalanishdir [9]. Badiiy, ilmiy va ommabop matnlarni chuqur tahlil qilish, asar qahramonlari xarakteriga mustaqil hamda tanqidiy tavsif berish, voqealar

rivojini og'zaki, mantiqiy ketma-ketlikda hikoya qilish, ijodiy insho va mantiqiy bayonlar yozish kabi qator didaktik mashqlar o'quvchilarning nafaqat og'zaki, balki yozma nutq boyligini ham tizimli ravishda barqaror oshiradi. Shu bilan birga, bugungi kunning axborotlashgan raqamli avlodi uchun kompyuter va multimedia dasturlari, audio va video interaktiv materiallar, rang-barang vizual slaydlar nihoyatda qiziqarli bo'lib, ular yosh bolaning e'tibori hamda diqqatini juda tez o'ziga tortadi [10]. O'quvchi texnologiya vositasida ko'rgan va eshitganlari asosida darhol o'z munosabatini bildirishga, ochiqcha gapirishga kuchli turtki oladi. Masalan, qisqa ibratli animatsion rolik yoki ma'lum bir tarixiy videolavhani ekranda tahlil qilib, so'ngra uni sinfda, kichik guruh bo'lib muhokama qilish o'quvchida tashqi vizual hamda audial murakkab axborotni zudlik bilan miyada qayta ishlab, silliq og'zaki nutqqa aylantirish ko'nikmasini nihoyatda tez va yuqori samarali rivojlantiradi [11]. Ta'lim va tarbiya mashg'ulotlariga dadil tatbiq etilayotgan ana shunday integrativ, interfaol hamda kreativ yondashuv nutqning barcha turlari va ko'rinishlarini – ham monologik, ham dialogik, hamda akademik yozma shakllarini bir vaqtning o'zida, o'zaro mutanosib va mukammal darajada rivojlantirish imkonini beradI.

Ta’lim jarayonida nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirishning yana bir muhim psixologik-pedagogik qirrasi – bu o‘quvchining ta’lim jarayonidagi subyektiv faolligi (o‘quvchi-subyekt pozitsiyasi) hisoblanadi. An'anaviy yondashuvlarda o‘quvchi ko'pincha pedagogning ta’sir obyekti sifatida ko'rilgan bo'lsa, zamonaviy kollaborativ ta'lim modelida u ta’lim jarayonining teng huquqli, mustaqil va faol yaratuvchisiga aylanadi. O‘quvchi-subyekt bo‘lgan ta’lim muhitida u shunchaki bilimlarni qabul qilmaydi, balki ularni tahlil qiladi, muhokamaga qo'yadi, shaxsiy munosabat bildiradi va eng asosiysi – o‘z fikrini dalillar bilan himoya qiladi [12]. Bu jarayonda shaxsning nafaqat kognitiv (bilish), balki ijtimoiy-psixologik ko'nikmalari ham jadal rivojlanadi. Masalan, guruhli munozaralar va birgalikda qaror qabul qilish jarayonlarida o‘quvchi boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qilishga, hissiyotlarini jilovlashga, keskinlik yoki tushunmovchiliklarni silliq,

madaniyatli nutq orqali bartaraf etishga o'rganadi. Bunday amaliyot bola psixikasida empatiya (boshqalarning ruhiy holatini tushunish) va tolerantlikni shakllantirib, uning ijtimoiy intellektini yuksaltiradi. Ijtimoiy intellekt qanchalik yuqori bo'lsa, nutqiy muloqotdagi to'siqlar shunchalik oson yengib o'tiladi.

Shu bilan birga, kollaboratsiya (hamkorlik) muhiti o'quvchilarda jamoaviy mas'uliyat hissini ham tarbiyalaydi. Har bir o'quvchi o'z so'zining guruhdagi yakuniy xulosaga ta'sir qilishini ongli ravishda anglab yetgach, u jumlalarni ehtiyotkorlik bilan, to'g'ri va mantiqiy izchillikda tuzishga harakat qila boshlaydi. Nutqiy ifodadagi bu onglilik darajasi, o'z navbatida, ichki nutqning mukammallashishiga olib keladi. Qolaversa, zamonaviy maktab ta'limida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'rni beqiyosdir. Bolaning dastlabki nutqiy ko'nikmalari aynan boshlang'ich sinflarda poydevor sifatida shakllanadi. Shuning uchun, avvalo, bo'lajak pedagoglarning o'zlari oliy ta'lim dargohida kollaborativ mashg'ulotlar orqali o'z nutqiy madaniyatini, tinglash va ta'sirchan so'zlash san'atini eng yuqori darajada egallashlari shart. O‘qituvchining nutqi o‘quvchilar uchun jonli namuna, estetik andoza bo‘lganligi sababli, uning ravonligi, so‘z boyligi va emotsional boyligi darsning psixologik iqlimini va bolalarning ta'limga bo'lgan motivatsiyasini to'g'ridan-to'g'ri belgilab beradi.

Shunday qilib, nutqiy ko'nikmalarni takomillashtirish uzluksiz pedagogik jarayon bo'lib, u shaxsning butun psixologik tuzilmasini – irodasi, diqqati, xotirasi va taffakkurini qamrab oladi. To'g'ri tanlangan metodika (muammoli vaziyatlar, loyiha ishlari, interfaol o'yinlar) va ijobiy psixologik muhit (ishonch, hamkorlik, tenglik) uyg'unligi o'quvchining nutqiy salohiyatini kashf etuvchi eng kuchli vositadir.

Nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon insonning umumiy kognitiv (intellektual) yuksalishi va emotsional barqarorligi bilan chambarchas bog'liqdir. Nutq shunchaki ma'lumot uzatish vositasi emas, balki shaxsning jamiyatda moslashuvi, o'zini

anglashi va tafakkurini namoyon etishining asosiy psixologik quroli hisoblanadi. Shu sababli, ta'lim muassasalarida nutq madaniyatini shakllantirish shaxsga yo'naltirilgan va uning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi yaxlit pedagogik tizim asosida qurilishi lozim.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida an'anaviy rensponsiv (qabul qiluvchi) metodlardan ko'ra, kollaborativ (hamkorlikka asoslangan) va interfaol yondashuvlar ancha yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Guruhli muhokamalar, bahs-munozaralar, rolli o'yinlar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) yordamida tashkil etiladigan mashg'ulotlar o'quvchining nutqiy faolligini sun'iy bosimsiz, tabiiy ravishda rag'batlantiradi. Bu esa bolada (yoki talabada) auditoriya oldida so'zlash qo'rquvini yengishga, erkin hamda mustaqil fikrlashga, shuningdek, boshqalarning mulohazalarini tanqidiy tahlil qilib, o'zaro murosaga kelish ko'nikmalarini egallashiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida ularning nutqiy kompetensiyasi bevosita yetakchi mezon sanaladi. Bo'lajak pedagoglar faoliyatida o'z nutqining ta'sirchanligi, emotsionalligi va grammatik to'g'riligini doimiy nazorat qila olishlari, darsda bolalar bilan muloqotning qulay psixologik muhitini yarata olishlari zarur. Bu jarayonni oliy ta'limdagi fanlarni o'qitish davomidayoq amaliy mashg'ulotlar (kollaboratsiya) orqali shakllantirish, kelajakda jamiyatimizda fikri tiniq, muloqotga usta, vatanparvar va raqobatbardosh yangi avlodni tarbiyalashning eng mustahkam kafolati bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Babayeva D. R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi [Matn]: darslik / D. R. Babayeva. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 109 b.

Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi [Matn]: darslik. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.

To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi [Matn]: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 314 b.

Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada pedagogik innovatsion texnologiyalar [Matn]. – Toshkent: Nihol, 2013. – 279 b.

Выготский Л. С. Мышление и речь [Текст] / Л. С. Выготский. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.

Зимняя И. А. Педагогическая психология [Текст]: учебник для вузов / И. А. Зимняя. – М.: Логос, 2004. – 384 с.

Ладыженская Т. А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся [Текст] / Т. А. Ладыженская. – М.: Педагогика, 1975. – 256 с.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.

Brackett M. A. Creating emotionally literate classrooms: An introduction to The RULER Approach to Social and Emotional Learning [Text] / M. A. Brackett. – Portchester, NY: National Professional Resources, 2012. – 145 p.

Durlak J. A., Weissberg R. P., Dymnicki A. B. The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions [Text] // Child Development. – 2011. – Vol. 82, No. 1. – P. 405-432.

Johnson D. W., Johnson R. T. Learning together and alone: Cooperative, competitive, and individualistic learning [Text]. – 5th ed. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 260 p.

Piaget J. The Language and Thought of the Child [Text] / J. Piaget. – London: Routledge & Kegan Paul, 1959. – 288 p.